

א
מקום



מקום

טלי חתוקה ורחל קלוש

...כשמתחיל להיות קר אני תמיד חושב איך לחמם את הארכיטקטורה, איך לאפשר לה לאכסן אותנו. אחרי הכול, אנשים קונים בגדים ונעליים על פי מידה ויודעים מתי הם מתאימים להם. הגיע הזמן שנוכל להמציא את הסביבה הבנויה כך שתאים לנוֹ-להם (Aldo van Eyck).¹

ביחס לבני אדם עולה בעיית המקום או המיקום במונחים דמוגרפיים; בעיה זו של מיקום אנושי אינה בפשטות השאלה אם יהיה די מקום לבני אדם בעולם – בעיה חשובה ביותר, אחרי הכול – אלא השאלה היא אילו יחסי קרבה, סוג אחסון, תנועה, התחלקות או סיווג של יסודות אנושיים יקבלו עדיפות במצב זה או אחר כדי להגיע למטרה כזו או אחרת (מישל פוקו).²

מהו מקום? כיצד הוא נוצר ומתהווה? כיצד הוא מקבל ומעניק זהות ומשמעות? שאלות אלו העסיקו אדריכלים מאז ומתמיד, מאחר שהפרקטיקה האדריכלית רואה את עצמה כמיועדת בראש ובראשונה לייצר מקומות. במובן זה, עבור אדריכלים, המבנה – הבניין או החללים של העיר – הוא המסגרת שבתוכה מתהווה המקום. בחיפוש אחר מקורות העשייה האדריכלית מבקשת הכתיבה האדריכלית להבחין בין המקום הטבעי, שנוצר ללא התערבות האדם, לבין המקום מעשה ידי אדם. כאן מהווה לא אחת הבקתה הפרימיטיבית (the primitive hut) נקודת מוצא לחיפוש אחר מקורות הפרקטיקה האדריכלית ולבירור מהות העשייה האדריכלית מפרספקטיבה היסטורית.³

מהות המקום ותהליכי ייצורו נבחנים היום מחדש, הן באופן מעשי והן בתאוריה, על רקע שינויים אפיסטמולוגיים ומתודולוגיים, הנובעים מהבנה חדשה של מקורות הידע וסמכותם, מתמורות שחלו בטכנולוגיות, בתהליכי הייצור ובמנגנוני הניהול והשליטה בעיר הפוסט-עשייתית ומתופעות הנובעות מתרבות ההמונים ומהקפיטליזם

המאוחר. בהתאם לכך מוצבות השאלות על המקום בתוך שדה מורכב של יחסי כוח, הרואה את המעשה האדריכלי כחלק מתהליכי ההבניה של המרחב. שאלות אלו על המקום חורגות מן החיפוש האוטונומי של האדריכלות בתוך עצמה, כעשייה סגורה והרמטית המתעלמת מן המרחב שבו היא פועלת, ומבקשות להבין את מהות המקום ואת תהליכי ייצורו כחלק אינטגרלי מתהליכים תרבותיים, חברתיים, כלכליים ופוליטיים. השאלות העומדות במרכז השיח האדריכלי בהקשר זה הן, כיצד תורם החיפוש אחר המקום לייצורו האדריכלי? מה ביכולתו של חיפוש זה לתרום לפרקטיקה ולתיאוריה אדריכליות? האם לאדריכלות תפיסה ייחודית של המקום? כיצד היא יכולה לתרום לדיון בנושא בתחומי ידע אחרים?⁴

מקום ואדריכלות

אתגור המודרניזם האוניברסלי והטענה שהוא יצר סביבות אחידות ואנונימיות, המתעלמות מהקשרים של זמן ומקום, הולידו כמה מסורות של ביקורת, המבוססות על חקירה ולימוד של תקדימים ושל סביבות קיימות. עבודה ביקורתית אשר נשענה על חיפוש אנתרופולוגי ביקשה להבין כיצד נוצרות סביבות בתרבויות אחרות. המטרה הייתה לאתגר את הרציונליזם של התנועה המודרנית וללמוד מסביבות אשר נוצרו לאורך זמן כיצד ניתן לפתח מקומות בעלי זהות ומשמעות גם בתוך מסגרות ייצור מודרניות, אשר במהותן הן מהירות, מכניסטיות ואנונימיות. כיוון זה הוצע על ידי חברים בתנועת Team X, אשר ביקשו לאתגר את האנלוגיה הביולוגית-מכניסטית שאימצה התנועה המודרנית ולמצוא דרכים להחזיר לארכיטקטורה המודרנית את הממד האנושי. חיפושיו של אלדו ואן אייק (Van Eyck), למשל, הובילו אותו לתרבויות מסורתיות בכמה יבשות בחיפוש אחר תובנות בנוגע לדרך שבה מבנה האדם בחברות מסורתיות את תהליכי החברות שלו בסביבה הבנויה.⁵ מאוחר יותר הציע גם עמוס רפפורט כיוון חקירה דומה, בחפשו אחר ההיגיון של צורות אדריכליות והאופן שבו הן מכתיבות דפוסי דיור בחברות מסורתיות. חיפושיו מבוססים על ניתוח תקדימים של בתי מגורים בתרבויות שונות, במטרה להבין את הכוחות המעצבים את המבנים וללמוד כיצד הם משפיעים על יצירה של מקומות מחיה.⁶

כיוון נוסף של עבודה ביקורתית, שביקש להבין כיצד ניתן לייצר במציאות המודרנית סביבות בעלות תוכן ומשמעות, נקט גישה היסטורית. קולין רו (Rowe) ופרד קוטר (Kotter), בספרם עיר קולאז' (Collage City)⁷ מבקרים את האוטופיות המודרניסטיות על התעלמותן מהקשרים היסטוריים ועל ניסיון לבנות עולם חדש ללא בסיס בעולם הישן. על רקע לימוד היסטורי של ערים, הם מראים כיצד דומה תכנון העיר לעבודת קולאז'. הסביבה הבנויה נוצרת כתצרף, המבוסס על פעולות תכנון ובנייה בודדות של שחקנים בעלי כוח שלטוני וממון. השימוש במטפורה של

קולאז' מתאר את המצרף של אלמנטים שונים בעיר בתוך מבנה אחד, אשר עשוי לכלול בתוכו סתירות של אוטופיה ושל אנטי-אוטופיה. עם זאת, כהצעה לתכנון ולעיצוב המרחב העירוני, הקולאז' אינו רק אמצעי לחקירה, אלא גם גישה הקוראת לפעול ולתקן. כיכרות ורחובות מוגדרים מחדש כחדרים ציבוריים, והחלל העירוני מקבל עדיפות ראשונה כמרחב המיועד להולכי הרגל. תשומת הלב ניתנת למשתמש, וערכי המקום נמדדים לא על פי מידת התאמתם לכלי הרכב, אלא בהתאם להולכי הרגל.

הרצון להבין את המקום ולסייע בייצורו הוביל לחיפוש תובנות באשר לאופן שבו קוראים ומבנים את הסביבה העירונית. קווין לינץ' (Lynch)⁸ חיפש דרך להגדיר ולאפיין מקומות. הוא הציע לעשות שימוש מודע במאפיינים הפיזיים של הסביבה כדי לבנות מרחב עירוני נגיש וקריא. ראיונות ושאלונים שערך למשתמשים שונים אפשרו לו לקבץ מגוון מיפויים קוגניטיביים חווייתיים. באמצעותם הוא אבחן את האלמנטים הפיזיים שמאפשרים לאנשים להבין את הסביבה הבנויה והגדיר חמישה אלמנטים חשובים: מסלול (path), מוקד (node), אזור (district), קצה (edge) ונקודת ציון (landmark). כריסטופר אלכסנדר⁹ הכיר גם הוא בחשיבות המתודה הלוגית ללימוד סביבות קיימות, כאמצעי לפיתוח כלי תכנון לאדריכל המבקש לייצר תחושה של זהות ומשמעות במקום חדש. בגישתו הסיסטמית-מתמטית הוא ביקש לספק ניתוח מדויק של סביבות בנויות כך שתתאפשר הערכה אנליטית לוגית של הסביבה והתכוונות יצירתית לייצורה. הוא הציע כלי, או ארגו כלים, אשר כלל 253 תבניות, שהתבססו על ניסיון אמפירי ועל תקדימים של סביבות שונות ויחד הרכיבו שפה אדריכלית היכולה, לטענתו, לייצר מקומות בעלי תוכן ואיכויות על-זמניות.¹⁰

גישות נוספות לייצור אדריכלי של מקומות התפתחו בהשפעת הפנומנולוגיה והדגישו את החוויה הנובעת מרוח המקום (Genius Loci) ומהמאפיינים של האתר.¹¹ הפנומנולוגיה, זרם פילוסופי מייסודו של אדמונד הוסרל (Husserl), ביססה את החקירה והתיאור של תופעות כפי שהתודעה מתנסה בהן, בלא הנחות מוקדמות בדבר מקור חיצוני. במונחים של היידגר,¹² ה"הוויה בתוך העולם" (being in the world) משמעה כי העולם אינו קיים בנפרד מן הסובייקט. לטענת היידגר, למרות שאנו תופסים את האדם כיצור ה"טבע", לאמיתו של דבר הטבע הוא יצירה מופשטת שיצר המדע מתוך עיבוד מסוים של העולם. לפיכך, לטענתו, כדי להבין את העולם בממשתו יש לפנות לחיי היומיום, וזאת כדי להבין את היחסים בין הגוף לעולם דרך הפעולה של הגוף במקום. חיפוש נוסף אחר מהותו הייחודית של המקום הציע הרגיונליזם הביקורתי,¹³ אשר התנגד לאוניברסליות מוטת הגלובליזציה של המודרניזם, אך גרס שלא ניתן לחזור לגישות מוקדמות של התייחסות אדריכלית לסביבות בנויות. תוך הסתייגות מהאוטופיזם המודרניסטי, אך גם מתוך מחויבות סנטימנטלית לעיצוב הוורנקולרי, מטרתו הייתה לתת קדימות לפרטי ולמקומי על פני הכללי והאוניברסלי. בניסיון להימנע מנוסטלגיה הוא גייס גישה ביקורתית הנשענת על תורתו של קאנט.¹⁴ הזרם

האקטיבי יותר של הרגיונליזם הביקורתית¹⁵ הטיל ספק בקיום תרבויות מקומיות בעולם גלובלי וטען כי יש לשכלל את החיפוש הפנומנולוגי אחר המקום כך שיכלול מושגים רלוונטיים לעשייה האדריכלית, כפי שהיא מתייחסת לטכנולוגיות בנייה מתקדמות ולמאפייני האתר, כגון טופוגרפיה, אקלים וחומרים. על פי טענה זו, סמלי תרבות מסורתיים הם חלק מתרבות אוניברסלית ובלתי ניתנים להפרדה מהליכים גלובליים. בהתאם לכך, על פי תפיסה זו, הטכנולוגיה והטקטוניקה אינם מושגים בינאריים אלא משלימים.¹⁶

גישה אחרת למקום, אשר השפיעה רבות על החשיבה ועל העשייה הפוסט-מודרנית באדריכלות, הציע רוברט ונטורי (Venturi), שקרא להתנתק מן המינימליזם המודרניסטי ולהדגיש את המורכבות של הריבוי.¹⁷ בספר ללמוד מלאט וגאט,¹⁸ שהושפע מהפופ ארט ומתרבות ההמונים, הוא והחברים אליו הציעו להתייחס לסימבוליזם, לקונבנציות, לקישט ולפרסום ולקבל השראה מהנוף היומיומי של הוורנקולר האמריקאי ומן המרחבים האנושיים המבטאים את חוויית חיי היומיום. גישה זו פתחה כיוון חדש לדיון האדריכלי, שחררה אותו מכבלי השאיפה האוטופיסטית המודרניסטית ואפשרה להגדיר מחדש את העשייה האדריכלית בגבולות תרבות הייצור הקפיטליסטי. אולם היא לא הצליחה לגבור על החיפוש האדריכלי אחר המקום האוטונטי ואולי אף עודדה אותו, בהופכה את הוורנקולר (או את הוורנקולר המומצא) למושא צריכה, שרק סייע למערכות מכירה ושיווק. העירוניות החדשה (new urbanism), המבקשת להחזיר לעיר הפוסט-מודרנית את רוח המקום,¹⁹ היא דוגמה לכך. היא מקדמת ערים קומפקטיות המיועדות להולכי רגל, בעלות שימושים מעורבים וערכים קהילתיים המעוגנים במבנה שכונתי מסורתי והנחיות תכנון ועיצוב מחמירות המדירות אוכלוסיות חלשות.²⁰ כפי שהראו חוקרים, גישה זו מבוססת על שיווק מסחרי מסיבי המייעד שכונות אלה לקהילות בעלות ממון, אשר יכולות לענות על הציפיות לרווח של השקעות ההון הפרטי העומדות בבסיסה.²¹

השיח על מקום: פרספקטיבה ביקורתית

החיפוש האדריכלי אחר המקום ספג ביקורות קשות, בעיקר על רקע שינויים בתפיסת המרחב בעקבות התפתחות תובנות חדשות על ידע וכוח.²² הביקורת על העיסוק המופרז בפנומנולוגיה, החיפוש אחר "רוח המקום", אחר "המקומי" ו"האוטונטי", קבעה כי כיוונים אלה מתעלמים מהבניית המקום הנעשית דרך יחסי כוח ושליטה. לא אחת נטען כלפי גישות אלה כי החיפוש שהציעו היה נוח במיוחד לאדריכלים, משום שהתמקד בידע מקצועי כישות אוטונומית ונעדר במחוזות שאפשרו מפלט מתובנות פוליטיות, כלכליות וחברתיות. כיוון ביקורת אחד הצביע על קוצר ידו של החיפוש אחר "המקום האוטונטי" ושל התשוקה להפוך את העיר ל"קריאה" עם אובדן המרחב

הציבורי בעקבות "הצטמקות" מדינת הרווחה ותהליכי ההפרטה המואצים.²³ הרעיון של "רוח המקום", טען אלברטו פרז-גומז (Perez-Gomez),²⁴ הוא סימולציה פוסט-מודרנית ריקה מתוכן, אשר אינה מאפשרת חקירה מעמיקה והתייחסות להיבטים פוליטיים, היסטוריים וכלכליים. כיוון ביקורת אחר ראה בעיסוק המאומץ בהקשר וברצון לאתר את הוורנקולרי והמקומי כר ליצירה של מסורות "מומצאות", הנובעות מן הצורך (המסחרי לרוב) להיות אותנטי.²⁵ כיוון פעולה זה, נטען, מעמיד את ממשותם של ההקשר התרבותי וההקשר ההיסטורי בספק, משום שהוא בוחן אותם בלי לעגן אותם במנגנוני שליטה וכוח. כיוון ביקורת שלישי עסק בהשתנות תפיסת המרחב בעקבות מהפכת המידע ותהליכי הדה-מטריאליזציה שהמרחב עובר בעקבותיה.²⁶ תופעת כיוון הזמן והמרחב, שעליה הצביעו דורין מאסי (Massey) ודיוויד הרוי (Harvey),²⁷ הבליטה את הקושי להשתמש בתיאוריות פנומנולוגיות לקריאה והבנה של סביבות פוסט-תעשייתיות, בעיקר בעידן הקפיטליזם המאוחר ולאור תהליכים של הצבר הון גמיש.²⁸

את הביקורות לעיל, על הדילמות שהן מעוררות באדריכלות, יש להבין גם בהקשר של הדיון האפיסטמולוגי המבחין ביחסים בין זמן לחלל. תורת היחסות חיברה את התפיסות הנפרדות של חלל וזמן לתפיסה אחת של זמן-חלל. אלברט איינשטיין,²⁹ בניגוד לתיאוריה של אייזיק ניוטון, טען שהפרדה מוחלטת בין חלל לזמן אינה אפשרית והיא יחסית למיקום הקואורדינטי במערכת הכוללת, מאחר שהיקום בעל ארבעת הממדים כולל את החלל על כל האירועים והאובייקטים וכן את השינויים והתנועות.³⁰ המודרניסטים שעקבו אחר תפיסת הזמן-חלל של איינשטיין השתמשו ברעיון של הממד הרביעי כדי ליצור תנועה סביב האובייקט.³¹ אולם הביקורת על האדריכלות המודרנית החזירה חלק ניכר מהמניפסטים ומהפרויקטים האדריכליים אל התפיסה האוקלידית-ניוטונית של חלל פיזי, בעל שלושה ממדים וזמן ליניארי. עם זאת, כפי שטוענת מאסי,³² נטישת המושג זמן-חלל והשימוש בזמן עבר בהבניה של העיר הפוסט-תעשייתית אינם מאפשרים קריאה או פעולה בסביבה עכשווית. בשעה שמבחינה מסורתית נתפסה הסביבה כמקום קבוע, אשר כוחו נבע מרמת החיכוך בין הפעילויות השונות – מגורים, עבודה, פנאי – ומריכוז וחילופין של סחורות ואנשים, המערכת החדשה מציעה קשרים חדשים בין זמן למרחב. הגיאומטריה החדשה של כוח, רמת צריכה וזרימת ידע מקטינה את חשיבות המקום בתוך המערכת, בייחוד בערים המהוות צומת תרבותי, כלכלי וטכנולוגי.³³

אדריכלים המנסים להבין את המקום העכשווי ולמצוא דרכי עבודה המתאימות למציאות החיים הפוסט-מודרנית בעיר העכשווית מבקשים להמשיך את הרעיונות של התנועה המודרנית באדריכלות, אך תוך התאמתם למציאות משתנה. כריסטין בויר (Boyer),³⁴ למשל, מציעה לבנות שפה חדשה, המורכבת ממנוחים המתתייחסים לחוסר היציבות ויכולים לסייע בהבנת תופעות עירוניות עכשוויות. עם המצאת המחשב אי-

אפשר לדון עוד במציאות מפרספקטיבה של רשת דו־ממדית כבעיר המודרניסטית. לכן, קובעת בויר, צריך להתבונן על החיים דרך רשת של n ממדים, בעלת יחס קואורדינטות מקרי. במרחב המרובד (layered space) הגבולות אינם משמעותיים עוד. אולם החלל הפיזי נותר משמעותי ואינו מוחלף בחללים העתידיים של העולם הווירטואלי. אף על פי שתרכות אינה קשורה בהכרח למקום, אלא למרחב גמיש, המציע מגוון זהויות הקשורות בתנאי כוח ושליטה, קיים, לטענתה, קשר בין ריבוד החלל לבין הכוחות הפוליטיים.

ביטוי לכיוון חשיבה זה ניתן למצוא, למשל, בפרקטיקה אדריכלית המתפתחת בהולנד ומנסה להגיב למגמות כלכליות ופוליטיות ולהתמודד עם בעיות עכשוויות, כגון גידול מהיר וצפיפות גוברת, תוך שימוש במהפכת המידע, בשיטות הדמיה מתוחכמות ובטכנולוגיה של הרשת.³⁵ כיוון עבודה זה נענה לקריאה של יורגן הברמס (Habermas) להכיר בכך שפרויקט המודרנה טרם הסתיים.³⁶ ההנחה כאן היא שמדובר בתהליך שאינו יכול להסתיים, מאחר שהוא מבוסס על חתירה בלתי פוסקת לשינוי. לעומת מגמות פוסט־מודרניות, שבחלקן הן אנטי מודרניות ומבקשות לחזור לעידן הטרנס־מודרני, הכוונה היא למצוא את המסגרות שיאפשרו להמשיך לפעול לאור ההתכוונות החברתית אשר הייתה כלולה בסדר היום של התנועה המודרנית באדריכלות ולחזור, באמצעות האדריכלות, לשינוי חברתי.

מקום בישראל

הדיון על המקום בישראל התמקד בעשורים האחרונים בסמכות ובריבונות על המקום, כפי שהן נקבעות על ידי מערכת יחסי הכוחות הפועלים במרחב והאופן שבו הם מבנים סביבות פיזיות. לאחר הקמתה הציבה לעצמה מדינת ישראל שתי משימות – טריטוריאליזציה של המרחב, דהיינו קביעת ריבונות על השטחים שהשיגה, ומרחוב הטריטוריה – קביעת ממדי השליטה, העוצמה והסמכות על המרחב. מרחוב הטריטוריה, דהיינו הבניית הנוף הפיזי על ידי עיצובו ובנייתו של המרחב, היה הבסיס ליצירת המסגרת הריבונית המדינית, אשר בה התממשו (ומתממשות עד היום) שאלות של מקום, זהות וכוח, תוך עימות ופשרה מתמידים ויומיומיים בין כוחות כלכליים, חברתיים ופוליטיים. עיצוב המרחב בישראל נעשה תמיד תוך התכוונות כפולה ובו־בזמן: כלפי חוץ המחשת הבעלות – שליטה וריבונות המותאמות לטריטוריה הלאומית; כלפי פנים – יצירת מקום מחיה המאפשר הזדהות של תושבי הארץ עם הסביבה שהם חיים בה והמעניק משמעות סמלית למעשים היומיומיים הקשורים בסביבה זו.³⁷

אולם למרות עוצמתה הרבה, שנבעה ממשאביה ומכוחה הפוליטי והאידיאולוגי, הפגינה המדינה אמביוולנטיות בכל הקשור בדמותה הפיזית והמרחבית, אמביוולנטיות

אשר נבעה מהיעדר תפיסה ברורה באשר לצורתה הסופית והרצויה של הטריטוריה הלאומית. שכן אף על פי שעסקה רבות בדימיון האומה,³⁸ הציונות מעולם לא גיבשה דימוי פיזי ברור של הטריטוריה שעברה לשליטתה.³⁹ הנוף הקיים ביטא את הנחשלות ואת העוינות של האחר, היה זה נופם של ה"ילידים", נוף מזרחי המזוהה עם התרבות המזרח תיכונית של האויב.⁴⁰ דווקא החיבור למודרניזם בתכנון ובאדריכלות – תנועת אוונגרד בינלאומית שנדחתה לא אחת על ידי משטרים לאומיים על שום גישתה האוניברסליסטית – הוא שאפשר לציונות – תנועת ההתחדשות היהודית הלאומית – להתמודד עם משימת התכנון הפיזי. אולם, בשעה שהמודרניזם באירופה זוהה למרבה האירוניה עם האוריינט,⁴¹ בהיותו זר למסורות הבנייה המקובלות ולתרבות השלטת, הגרסה המודרניסטית הישראלית, אשר התמודדה עם נוף מזרחי שנחשב עוין ובלתי רצוי, ניסתה לשלול את האוריינט.⁴²

לצד הדיון במנגנוני ההבניה של המקום, מתפתח בישראל דיון על תחושת המקום של הישראלים. לטענת זלי גורביץ' וגרעון ארן,⁴³ תחושת המקום מורכבת מהשתייכות לשני מקומות, ל"מקום הגדול" ול"מקום הקטן". המקומיות – "המקום הקטן" – נקבעת וניתנת לאפיון במובן הקרוב למושג ילדיות, על פי לוקליות מסוימת, כגון בית, רחוב, נוף ילדות וכדומה. לעומתה, ה"ארץ", "המקום הגדול", נמצאת מעבר למקומות, כרעיון של הקולקטיב. העיסוק בארץ, טוענים גורביץ' וארן, הוא העיסוק בנו, בשאלות שלנו על עצמנו כישראלים, בזהותנו. אין זה המשכו והרחבתו של "המקום הקטן" – לא מדובר בסדרי רצף עולים, בית, שכונה, עיר, ארץ – אלא דילוג בין מציאות עכשווית מקומית לבין רעיון. המקום הישראלי, אם כן, מצטייר כאתר של אמביוולנטיות, של שייכות וזרות, של קרבה וריחוק, של הנמכה והגבהה, של חופש ומחויבות, של הגשמה והפשטה. "המקום הקטן" – המציאות המקומית – ו"המקום הגדול" – כרעיון, הפשטה, דה-מטריאליזציה – יוצרים את המתח בין האבסטרקטי לקונקרטי, המובנה בעשייה האדריכלית. מחד גיסא עוסקת האדריכלות במציאות קיימת ובחוויות חיי היומיום, המשפיעה על החזון הכולל, מאידך גיסא, העיסוק בארכיטקטורה כרעיון מופשט מתעלם מן המציאות הממשית והקונקרטית בחתירה להווייה אידילית ואוטופית.

המקום והיצירה האדריכלית של המקום

הדיון האדריכלי על המקום בישראל מנסה להתמודד עם הדיאלקטיקה שמציבים גורביץ' וארן ולבחון את המתח בין המקום האבסטרקטי לקונקרטי. הוא עוסק בעיקר בקשר בין האידיאולוגיה הציונית למרחב הבנוי ומתמודד עם פרקטיקות הגמוניות וריבודיות, לאומיות ואתניות. הוא קשור לדיון ביקורתי רחב יותר, העוסק בפירוק השיח הציוני ומתקיים גם בדיסציפלינות אחרות, כגון תכנון, גיאוגרפיה וסוציולוגיה,

הבוחנות גם הן את המדיניות הקרקעית, אספקת הדיור, תהליכי השיכון והאופן שבו הם משמשים אמצעי למרחוב הטריטוריה של מדינת הלאום. במהותו זהו דיון בין-תחומי, הקושר את שדה המחקר ההיסטורי, הסוציולוגי, האנתרופולוגי והגיאוגרפי עם הדיון האדריכלי. הוא מתרחש במקביל לניסיון להעמיד בסימן שאלה את הפרשנויות הרווחות לערכים ולעמדות שהנחו את פועלם של מנהיגי התנועה הציונית והמדינה הצעירה ולאירועים שהתחוללו בסמוך להקמתה.⁴⁴ לצד עבודות הקוראות תיגר על כמה הנחות מרכזיות בהיסטוריה של התנועה הציונית ושל מדינת ישראל, התקיימו תערוכות אמנות ואדריכלות שדנו בסוגיות אלו וכללו התבוננות מחודשת בייצוגים אמנותיים ותרבותיים.⁴⁵

במסגרת עבודה ביקורתית זו נתפסים מושגים כגון מקום והקשר מקומי כחלק ממאבק פיזי ותרבותי של קבוצות הפועלות במרחב ונאבקות על הגדרתן העצמית באמצעות המרחבים שבהם הן פועלות. בהתאם לכך מתחדדים ומתרחבים מושג המקום והדיון בו, בהתייחס לממדי השליטה על המקום, לאופן ייצורו ולתוצריו. אולם דיון חשוב זה עדיין חסר שני ממדים עיקריים. חסר אתגור של השיח האדריכלי, שעודנו מתרחש בגבולות ההגמוניים של "התרבות הגבוהה" ונמנע מלאמץ פרספקטיבות נוספות שיכללו גם התבוננות במקום ובחיי היומיום בו. האיכויות הפופולריות של המקום מוכרות כנדבך חשוב בשיח התרבותי, משום שבתוך סביבה מאבקית, שבה קבוצות שונות נלחמות על הגדרת זהותן במרחב, הדיון בתרבות האדריכלית, הממסדית והפופולרית כאחת, מאפשר לתת ביטוי להקשר הפוליטי, החברתי והתרבותי שבו מתרחש המאבק. החסר השני קשור בנדבך משמעותי למקצוע האדריכלות, העוסק בתהליך היצירה כמו גם ביצירה עצמה ובוחר את השליטה או ההשתלטות על המקום דרך תהליכי ייצורו ותוצריו. דיון זה חייב לבחון לעומק את הידע האדריכלי, לא כפי שהוא משתמע ממיני ידע אחרים, אלא כידע דיסציפלינרי שבמהותו טבוע הצורך לכבוש ולשלוט. במאמרו המפורסם, "שלילה ופיוס" ("Negation and Reconciliation"), כותב האדריכל ריימונד אברהם⁴⁶ כי ההתערבות באתר, באמצעות שלילתו וכיבושו, קודמת לפעולת העיצוב או ליצירת הסגנון האדריכלי. השינוי והעיבוד של הטופוגרפיה וטבע המקום הם הגרעין האונטולוגי של האדריכלות. בהתאם לכך נשאלת השאלה אם תהליך העיצוב האדריכלי, הנתפס כמשני, יכול לפייס בין המקום להתערבות בו, וליצור הרמוניה עם ההשלכות של ההתערבות, אשר מיסודה שוללת את המקום. שאלה זו חשובה ומייחדת את הדיון הפוסט-ציוני באדריכלות מזה המתקיים בתחומי ידע אחרים, כמו למשל גיאוגרפיה, אשר גם שם העניין הוא במהות המקום. בשונה מדיסציפלינות אחרות, חקר הארכיטקטורה, העוסק הן בדמיון המרחב והן בעיצובו ובתהליכי ייצורו, משמעותי במיוחד להבנת כינונו ובנייתו של המקום הישראלי.

מקום: על המאמרים בשער

מטרת המאמרים בשער זה להצביע על האופן שבו נבנה המקום דרך הגייתו המקצועית, דמיונו האדריכלי, השיח עליו וחווית חיי היומיום המתרחשים בו. הכוונה אינה לאבד את הממד האדריכלי של המקום או להציג תפיסה בינארית בין המקום האבסטרקטי (המזוהה עם האדריכלות) לקונקרטי (המזוהה עם היומיום), אלא דווקא לראות כיצד הם מחלחלים זה אל זה, כשני מופעים הבונים את השיח על הסיבה ויחד מייצרים את ממשותה.

השער נפתח בשיחה עם זלי גורביץ', הבוחנת את מאמרו "על המקום" (שפרסם יחד עם גרעון ארן ב־1991) לאור כתיבתו השירית, בייחוד בספרו יום יום. הפער בין הכתיבה האקדמית לכתיבה השירית מציג היטב את המתח בין התבוננות לעשייה. בדיון האקדמי הביקורתי, קובע גורביץ', אנו נכנסים אל המקום, אך לא נמצאים בו. אתה האורח הבא למקום, מתוך עמדה של התבוננות, אפילו אם אתה ממילא נמצא בתוכו, או גר בו. נקודת מוצא זו הנחתה את גורביץ' וארן במאמרם "על המקום", שעוסק בניתוח של מיתוס המקום הישראלי כבדיה שיוצרת מציאות – סיפור הנחוה כממשי. לעומת זאת, לטענת גורביץ', בשירה אמנם יש מן ההתבוננות, אך העיקר בה הוא הגופני, המוזיקלי. לטענתו, אין זו התבוננות במופע, אלא המופע עצמו. השירה, מסביר גורביץ' היא מקום שבו המשורר מתנער מדיכוטומיות כמו פנים וחוקן, של "האני השייך" ו"האני המתבונן", וההבחנה בין האובייקט לסובייקט. אך שתיהן, ההתבוננות על המקום והעשייה את המקום, מהוות חלק מהשיח ומהחיפוש אחר המקום המבטא את ההתלבטות שיש לישראלים באשר למקום, שלעולם אינו מובן מאליו.

ההקשר המרחבי של המקום מוצג במאמרו של מישל דה סרטו "צעדות בעיר". דה סרטו דן במתח בין המקום ה"גיאומטרי", או ה"גיאוגרפי", לזה היומיומי, הנוצר דרך פעולות ("דפוסי עשייה"). דה סרטו רואה בחיי היומיום פרקטיקות ואסטרטגיות של התנגדות, המאפשרות מניפולציות של יחסי הכוח ושל הסדר החברתי. דרך קריאה של אופני הליכה בעיר הוא מציע מרחביות אחרת – חוויה "אנתרופולוגית" פואטית ומיסטית של המרחב. לגרסתו, העיר הנחווית של היומיום עוברת ממקום למקום. היא עיר מטפורית, המחלחלת לטקסט הבהיר של העיר המתוכננת והקריאה.

בהקשר הישראלי מציג חיים יעקובי את המקום כתוצר של השיח עליו. הוא מנתח את מושאי השיח ואת תוצריו ודן ביחסי הכוח והשליטה המשפיעים על יצירת מקום. לטענת יעקובי, נחיצות הפירוק של שיח המקום נובעת מן העובדה שהוא מובנה על גבי רובדי משמעויות שמקנים לו בעלי הכוח – יהיו אלה אדריכלים, מתכננים, פוליטיקאים או אנשי ציבור. לאור זאת שואל יעקובי מה תפקידן הייחודי של הפרקטיקות המרחביות – אדריכלות, תכנון ועיצוב עירוני – בהבניית תחושת המקום.

בעבודת צילום מציגה איריס לוין את פרדיס כמוקד של פער בין המדינה לבין חיי היומיום של תושביה. פער זה מתבטא במתח בין הכביש החולף דרך היישוב לבין

הסדר שמנסה המדינה להחיל עליו, למשל באמצעות מיקום תחנת אוטובוס סטנדרטית בשוליו. המתח בין הסדר האדריכלי הנוקשה הנכפה "מלמעלה" לבין החוויה הבלתי אמצעית של חיי היומיום נבחן גם באמצעות הניסיון לפרש את מורכבות המקום בשכונה חדשה בשולי היישוב – גבעת פרדיס – הנוצרת במערכולת יחסי הכוח בין המדינה לבין תושביה.

הערות

1. Aldo van Eyck (1959), in Alison Smithson, ed., *Team 10 Primer*, Cambridge: MIT Press, 1968, p. 21
2. מישל פוקו, "על מרחבים אחרים" (1982), בתוך הטרוטופיה, תל אביב: רסלינג, 2003, עמ' 9.
3. הבקתה הפרימיטיבית הוצגה בכתביו של לאג'ר (Marc-Antoine Laugier, *Essai sur l'architecture*, 1753) כמקורה הטבעי של הארכיטקטורה וכהתגלמות עקרון הטוהר הגיאומטרי, שתאמו את העובדתיות הרציונלית שביקשו הניאו-קלאסיציסטים להדגיש כנגד העושר הרברכני של הבארוק. החיפוש אחר המקורות הקדמוניים של הבניין העסיק גם כותבים אחרים, כגון ויולה לה-דוק (Eugene-Emmanuel Viollet-Le-Duc 1814-1879), סמפר (Gottfried Samper 1803-1879), פוג'ין (W. N. Pugin 1812-1852) ושינקל (Karl Friedrich Schinkel 1781-1841). ראו Joseph Rykwert, *On Adam's House in Paradise: the Idea of the Primitive Hut in Architectural History*, Cambridge: MIT Press, 1981
4. בייחוד משום שהדיון על מקום התפתח בעשורים האחרונים גם בשיח הגיאוגרפי והתרבותי. ראו להלן תת-פרק ב', "השיח על המקום: פרספקטיבה ביקורתית".
5. ראו למשל את עבודתו על שבט הדוגן: Aldo Van Eyck, "Architecture of the Dogon", *Architectural Forum* (September 1961): 116-121
6. Amos Rapoport, *House Form and Culture*, New Jersey: Prentice-Hall, 1969
7. Colin Rowe and Fred Kotter, *Collage City*, Cambridge: MIT Press, 1978
8. ראו Kevin Lynch, *The Image of the City*, Cambridge: MIT press, 1960
9. כריסטופר אלכסנדר הושפע מהמתודולוגיה של לינץ' ומעבודתו של קמילו סיטה (ראו Camillo Sitte, *City Planning According to Artistic Principles*, London: Phaidon, 1965 ([1889])
10. Christopher Alexander, *A Pattern Language*, Oxford: Oxford University Press, 1977; Christopher Alexander, *The Timeless Way of Building*, New York: Oxford University Press, 1979
11. למשל אצל Christian Norberg-Schulz, *Genius Loci: Towards A Phenomenology of Architecture*, New York: Rizzoli, 1980
12. מרטין היידגר, מקורו של מעשה האמנות, תל אביב: דביר, 1968.
13. המונח "רגיונליזם ביקורתי" הומשג על ידי אלכסנדר צוניס וליאן לפבר ופותח על ידי קנת פרמפטון. ראו Alexander Tzonis and Liane Lefavre, "The Grid and the Pathway", *Architecture in Greece* 15 (1981): 164-178; Kenneth Frampton, "Prospects for Critical

הקדמה: מקום

- Regionalism", *Perspecta* 20 (1983): 148
14. ראו Alexander Tzonis, "Introducing an Architecture of the Present, Critical Regionalism and the Design of Identity", in Alexander Tzonis and Liane Lefaivre, *Critical Regionalism, Architecture and Identity in a Globalized World*, Munich: Prestel, 2003 pp. 14-21
15. על המתח בין הגישה הביקורתית לגישה היישומית ברגיונליזם הביקורתי ראו שם, עמ' 10.
16. ברוח עבודתו של היידגר מנסה קנת פרמפטון לחפש את המהות האונטולוגית של אדריכלות כמקצוע העוסק בבנייה (טקטוניקה) ולקשור אותו לטכנולוגיה, המזוהה עם המודרניזם. חזרה זו למקורותיה הטקטוניים של האדריכלות מתייצבת גם כנגד העיסוק הפוסט-מודרני המופרז בדימוי. ראו Kenneth Frampton, "Rappel A' L'ordre, The Case for the Tectonic", in Kate Nesbitt (ed.), *Theorizing a New Agenda for Architecture*, New York: Princeton Architectural Press, 1996, pp. 518-528
17. Robert Venturi, *Complexity and Contradiction*, London: Architectural Press, 1966
18. Robert Venturi, Denise Scott Brown, and Steven Izenour, *Learning from Las Vegas*, Cambridge: MIT Press, 1972
19. ראו Peter Katz, *The New Urbanism: Toward an Architecture of Community*, New York: McGraw-Hill, 1993
20. לאתר הרשמי של התנועה ראו <http://www.newurbanism.org>
21. הביקורת נגד האורבניזם החדש נרחבת למדי ומתייחסת להיבטיו השונים. ראו למשל I. Audirac and A. H. Sherrymyn, "An Evaluation of Neotraditional Design's Social Prescription: Postmodern Placebo or Remedy for Suburban Malaise?", *Journal of Planning Education and Research*, 13 (1994): 161-173; Karen Falconer Al-Hindi and Karen E. Till (Guest Editors), Special Issue: "The New Urbanism and Neotraditional Town Planning", *Urban Geography*, 22(3) 2001
22. בעיקר דרך עבודתם של מישל פוקו ואדוארד סעיד (ראו הערה 25 להלן).
23. David Harvey, *The Urbanization of the Capital*, Oxford: Blackwell, 1985; David Harvey, *Social Justice and The City*, London: Edward Arnold, 1973; Sharon Zukin, *Landscape of Power: From Detroit to Disneyworld*, Berkeley: University of California Press, 1991
24. Alebrto Perez-Gomez, "Architecture Representation in the Age of Simulacra", *Skala* (1990): 20-42
25. כתיבה ביקורתית פוסט-קולוניאלית מצביעה על שימוש בקודים עיצוביים מקומיים כדי לשמר את "רוח המקום" תוך בניית תמונה ציורית של הסביבה, בשעה שבפועל הרסה ההתערבות הקולוניאלית את הכלכלה המקומית, העצימה את הפער בין העניים לעשירים והרחיקה את המקומיים ממסורתם. ראו Ackbar Abbas, "Building on Disappearance: Hong Kong Architecture and Colonial Space", in Simon During (ed.), *The Cultural Reader*, London: Routledge, 1993; Homi Bhabha, *The Location of Culture*, London and New York: Routledge, 1994; אדוארד סעיד, אורינטליזם, תל אביב: עם עובד, 2000; שרה מילס, מישל פוקו, תל אביב: רסלינג, 2005.

26. למשל אצל: Jean Baudrillard, *Simulacra and Simulations*, New York: Semiotext, 1983; Christine Boyer, *Cybercities*, New York: Princeton Architectural Press, 1996
27. דאוו הארבי, "The Urbanization of Consciousness", in *The Urban Experience*, London: Johns Hopkins University Press, 1989, pp. 229-255; Doreen Massey, "Global Sense of Place", in T. Barnes and D. Gregory (eds.), *Reading Human Geography*, London: Arnold, 1997, pp. 315-323
28. על הקפיטליזם המאוחר ראו פרדריק ג'יימסון, פוסטמודרניזם או ההיגיון התרבותי של הקפיטליזם המאוחר, תרגום: עדי גינזבורג-הירש, תל אביב: רסלינג, 2002. על הצבר הון גמיש ראו דיוויד הרואי: David Harvey, "Flexible Accumulation through Urbanization: Reflections on 'Post-modernism' in the American City", in A. Amin (ed.), *Post-Fordism: A Reader*, Cambridge: Basil Blackwell, 1990, pp. 361-386
29. אלברט אינשטיין, התפתחות הפיסיקה החדשה, תל אביב: ספריית פועלים, 1976; אלברט אינשטיין, על תורת היחסיות הפרטית והכללית, תל אביב: דביר, 1928.
30. לדיון בסוגיה זו ראו שמואל סמבורסקי, ניוטון בעיניו של אינשטיין, ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 1988.
31. הפיסה זו התפתחה כביקורת על הייצוג הסטטי שהיה מקובל באמנות ובאדריכלות הקלאסית. ראו ברונו זבי, בחללה של אדריכלות, ירושלים: מוסד ביאליק, 1957, וכן Ali Madanipour, *Design of Urban Space, An Inquiry into a Socio-spatial Process*, Chichester: John Wiley & Sons, 1996
32. Doreen Massey, *Space, Place and Gender*, Cambridge: Polity Press, 1994
33. ראו Saskia Sassen, *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princeton: Princeton University Press, 1991; Manuel Castells, *The Rise of the Network Society*, Oxford: Blackwell, 2000
34. Christine Boyer, *Cybercities*, New York: Princeton Architectural Press, 1996
35. ראו למשל את עבודתם של West 8, Mvrdv, Van Berkel, Arets, Neutelings-Riedijk, וכן: Rem Koolhaas, *Small, Medium, Large, Extra Large*, Köln: Tachen, 1997; Bernard Tschumi, *Architecture and Disjunction*, Cambridge: MIT Press, 1994; Paul Virilio, *The Lost Dimension*, New York: Semiotext, 1991
36. יורגן הברמס, הקונסטלציה הפוסט-לאומית, תרגום: יעקב גוטשלק, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2001.
37. להרחבת הדיון בסוגיה זו בהקשרה האדריכלי ראו: רחל קלוש ויוברט לו-יון, "הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב", תיאוריה וביקורת 16 (2000): 153-180.
38. כפי שמתואר למשל אצל רחל אלבוים-דרור, המחר של אתמוג, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1993.
39. היא אמנם שאפה לייצר מרחב חדש לחברה חדשה – סביבה המתאימה ל"יהודי החדש", אך על צורתו של מרחב זה – או הדגם שעל פיו יעוצב וייבנה – מעולם לא ניתנה הדעת, והדגמים השונים שהוצעו במהלך השנים לא היו פיזיים, אלא סקיצות רעיוניות אוטופיסטיות.
40. אף שנשקלה פה ושם האפשרות להשתמש בנוף תנ"כי – המרחב העתיק – כדגם מכוון,

הקדמה: מקום

- ואופנות עיצוב ובנייה חיפשו נקודות משען במרחב המיתי הקדום, הרי מנקודת מבטו של הממסד הציוני החילוני היו הדימויים הדתיים מעורפלים והסממנים הפיזיים של המרחב העתיק היו עמומים ואבסטרקטיים, מזוהים עם פנטזיה אוריינטליסטית יותר מאשר עם מקום קונקרטי.
41. כך למשל מוצג הפרויקט Weissenhofseidlung (1927) על ידי מתנגדיו כסביבה מזרח תיכונית, על שום צורותיו הקוביטיות, גגותיו השטוחים, גימורי הטיח והצבע הלבן של בנייניו. על הפרויקט ראו קרין קירש, שכונת וייסנהוף, דיור ניסיוני – הוורק בונד הגרמני שטוטגרט 1927, תל אביב: מוזיאון תל אביב לאמנות, 1994.
42. ראו למשל אצל אלונה נצן-שיפטן, פרק 9 בספר זה.
43. זלי גורביץ' וגדעון ארן, "על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)", אלפיים 4 (1991): 9-44.
44. למשל אצל אילן פפה, "אליטות, היסטוריה חברתית וכתובה פוסט-קולוניאלית בישראל ובפלסטין", תיאוריה וביקורת 17 (2000): 231-233; ברוך קימלינג, "דת, לאומיות ודמוקרטיה בישראל", זמנים: רבעון להיסטוריה 51-50 (1994): 116-131; אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל אביב: כרית, 1993.
45. צבי אפרת, הפרויקט הישראלי, בנייה ואדריכלות 1948-1973, תל אביב: מוזיאון תל אביב, 2004; גילה בלס, ריאליזם חברתי בשנות ה-60, אמנות פוליטית בשנות ה-90, מוזיאון חיפה החדש, 1998; גליה בר אור, עבודה עברית, עין חרוד: משכן לאמנויות ע"ש חיים אתר, 1998; בתיה דונר, לחיות עם החלום, תל אביב: דביר, 1989; יעל מוריה וסיגל ברניר, ברשות הרבים, תל אביב: מוזיאון תל אביב, 2003; יגאל צלמונה ותמר מנור פרידמן, קדימה המזרח באמנות ישראל, ירושלים: מוזיאון ישראל, 1998.
46. ריימונד אברהם, בדומה לאדריכלים אחרים בני תקופתו כמו ויטוריו גרגוטי (Gregotti) וטדאו אנדו (Ando), ראה את האתר ואת היצירה של המקום כמרכז הכובד באדריכלות. מאמרו של אברהם נשען על תפיסות פנומנולוגיות שונות ונסמך בין השאר על עבודתו של מרטין היידגר; אולם פרשנותו לעבודתו של היידגר אינה עולה בקנה אחד עם עבודתו של כריסטיאן נורברג שולץ. in Raimund Abraham, "Negation and Reconciliation", in Kate Nesbitt (ed.), *Theorizing a New Agenda for Architecture*, New York: Princeton Architectural Press, 1996, pp. 464-465